

ERKEN ORTAÇAĞLARDA IRAKIN MEŞHUR ŞEHİRİ EL-HÎRE

Abdulhalik BAKIR*

ÖZET

Irak'ın İslam öncesi dönemdeki en meşhur şehirlerinden olan el-Hîre, mevki olarak bugün anılan ülkenin güneyinde bulunan Kûfe ve Necef şehirlerinin yakınında yer almaktaydı. Şehirde Lahmîler, başta olmak üzere çeşitli Arap kabileleri tarafından kurulan bir beylik sıfatıyla Menazire şehir devleti dış ilişkiler bakımından İran kökenli Sasanîler'e bağlıydılar. Ayrıca Bizans'a bağlı Gassânîler ve Mekke'de hüküm süren Kureyş kabilesiyle de siyasî ve ticarî ilişkileri vardı. Bu iki Arap beyliği bazen de Sasanî ve Bizans devletleri ile olan sıkı ilişkilerinden dolayı savaş halinde hayatîyetlerini sürdürüyorlardı. İşte Erken Ortaçağların bu karmaşık siyasî ortamı içerisinde el-Hîre şehri anılan dönemin uygarlığı çerçevesinde sadece siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve hatta etnik ve dinî yönden önemli bir birikim ve etkinliğe sahne olmamış, aynı zamanda kendisinden sonra Hz. Ömer döneminde kurulan Irak'ın diğer şehirleri Kûfe, Basra ve Necef gibi şehirleri de bütün boyutlarıyla etkilemiştir.

Bilindiği gibi memleketimizde, Anadolu'muzun dışında yer alan, fakat hem coğrafi hem de uzun zaman idaremiz altında kalması hasebiyle tarihimiz açısından çok büyük önem arz eden Irak gibi bir ülkedeki şehirlerle ilgili çalışmalar çok az ve sınırlı boyuttadır. Aynı zamanda anılan şehirlerin özellikle erken Ortaçağ dönemleri ile ilgili araştırmalar hemen hemen yok gibidir. İşte biz bu bildirimizde, böyle bir boşluğu doldurmaya ve el-Hîre hakkında bilimsel bir sunum ve değerlendirmeyi ortaya koymaya çalışacağız. Bu noktadan hareketle de konumuzu şu başlıklar altında ele almayı uygun gördük; Giriş, el-Hîre'nin Adları, el-Hîre'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Etnik Yapısı, el-Hîre'nin Coğrafi Özellikleri, Sonuç, Bibliyografya.

Anahtar Kelimeler: Irak, el-Hîre, en-Necef, Lahmîler, Sâsânîler, Bizans, Erken Ortaçağlar.

ABSTRACT

Al-Hire which was one of the famous cities of Iraq in the before Islamic period, was in the near Kufe and Necef cities which were in the South of the today country. Lahmits were related to the Sasanids who were Persian origin, about foreign relations as the named of Menazire city state that was constructed by the different Arabic tribes. As well they had political and commercial relations with Gassani related to Byzantine and Kureyş tribe ruled in Mekke. Sometimes both of these Arabic governmentals had close relations with Sasanid and Byzantine, so they could continue their vitalities in the war period. In the complicated political environment,

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü/Elazığ

al-Hire city, not only scened political, economic, social, culturel and even ethnic and religious activities but also effected cities like Kufe, Basra and Necef and the ather cities of Iraq that were established in the Hz. Ömer period.

As known in our country, studies about cities of Iraq which was in the out of Anatolia and had an importance for our history because of the geographical instruction and being under our management for a long time, are insufficient and limited. The searches about early Middle Age periods of the same cities are almost as nonexistent. So, we will study to fill such a blank and put forward a scientific evaluation and supply about al-Hire. We have seen fit to deal with our subject under these titles: Entry, The names of Al-Hire, The Establishment, development and Etnik Structure, The Geographical Construction of Al-Hire, Conclusion, Bibliography.

Keywords: Iraq, al-Hire, al-Nacaf, Lahmits, Sasanid, Byzantine, Early Middle Ages.

Giriş

Irak'ın İslam öncesi dönemdeki en meşhur şehirlerinden olan el-Hîre mevki olarak bugün anılan ülkenin güneyinde bulunan Kûfe¹ ve Necef² şehirlerinin yakınında yer almaktaydı³. Şehirde Lahmîler, başta olmak üzere çeşitli Arap kabileleri tarafından kurulan bir beylik sıfatıyla Menazire şehir

¹ Kufe şehri birçok araştırmacı tarafından incelenmiş ve bilim dünyasına tanıtılmıştır; bu çalışmalardan birkaçı şunlardır: el-Hasan b. Ahmed el-Berâkî, Tarihu'l-Kûfe, en-Necef, 1356; Massignon, L., "Explication du plan de Kufa", *Melanges Maspéra, Le Caire*, 1935-40, vol. 3.; Hişam Ca'ît, *el-Kûfe Neş'û'l-Mediniyeti'l-Arabîyyeti'l-İslâmîyye*, Beyrut, 1993; Kâzım el-Cenâbî, *Tahtitu'l-Kûfe ani'l-Masadiri't-Târihiyye ve'l-Eseriyye*, Bağdat, 1967, Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.

² Burası Hîre kralları olan el-Menâzire'nin yazlığı ve dinlenme yerleri idi. Bu devletin yıkılması ve Müslümanların burayı fethetmesinden sonra, Kufe'de halifelik yapan Hz. Ali burada defnedildi, düzenli bir şehir olarak kurulması ise H. 170/M. 786 yılında Hârûnu'r-Reşîd tarafından gerçekleştirildi. Daha sonra Buveyhîler'den Adudu'd-Devle H. 371/M. 981 yılında bu şehri ziyaret etti ve Hz. Ali'nin mezarı etrafında muazzam bir bina yaptırarak buraya bol miktarda para harcadı. Böylece şehrin önemi arttı ve gelişmeye başladı, bu nedenle de her yerden tüccarlar ve satıcılar buraya geldiler. İlhanlılarla Celayirliler döneminde şehir daha da büyük bir gelişme göstererek ilim ve kültür merkezi haline geldi. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971, s. 130-131. Ayrıca bkz. Guy, Le Strange, *Büldânu'l-Hilâfeti's-Sarkîyye*, (Thk. Beşîr Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1085, s. 103-1-5.

³ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Büldân*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.), c. II, s. 376; el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd, ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998, s. 168; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982, s. 65; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 122.

devleti, dış ilişkiler bakımından İran kökenli Sasanîler'e bağlıydı⁴. Ayrıca bu beyliğin, Bizans'a bağlı Gassâniler⁵ veya Gasâsine Arap beyliği ve Mekke'de hüküm süren Kureyş kabilesiyle de siyasî ve ticarî ilişkileri vardı⁶. Bu iki Arap beyliği (Menâzire ve Gasâsine), zaman zaman Sasanî ve Bizans devletleri ile olan sıkı ilişkilerinden dolayı, aynı kökenden olmalarına rağmen, birbirlerine karşı düşmanca bir tavır içindeydiler ve hatta bu olumsuz ilişkiyi birbirini yok etme pahasına sürdürülen korkunç savaşlara kadar götürmüşlerdi⁷. İşte Erken Ortaçağların bu karmaşık siyasî ortamı içerisinde el-Hîre şehri, anılan dönemin uygarlığı çerçevesinde sadece siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve hatta etnik ve dinî yönden önemli bir birikim ve etkinliğe sahne olmamış, aynı zamanda kendisinden sonra Hz. Ömer döneminde kurulan Irak'ın diğer şehirleri Kûfe, Basra ve Necef gibi şehirleri de bütün boyutlarıyla etkilemiştir⁸.

Bilindiği gibi memleketimizde, Anadolu'muzun dışında yer alan, fakat hem coğrafi hem de uzun zaman idaremiz altında kalması hasebiyle tarihimiz açısından çok büyük önem arz eden Irak gibi bir ülkedeki şehirlerle ilgili çalışmalar (burada elbetteki Ortaçağı kastediyoruz) çok az ve sınırlı

⁴ Bkz. et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, İran, (Trz.), c. I, s. 501-503; el-Belhî, *Farsnâme*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altıngök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 71-74; Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara, 1997, s. 47; Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Târih'il-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.), s. 366; Muhammed Dayfallah el-Batâyine, "Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 277.

⁵ Kahtâniler'in Kehlân koluna mensup olup, III. yüzyıl başlarında Yemen'den Suriye'ye göç eden Arap kökenli Gassân kabilesi tarafından 200-636 yılları arasında kurulan Hıristiyan Arap hanedanıdır. Hanedanlığın kurucusu ve ilk hükümdarı, Cefne b. Amr Müzeykîyâ b. Amr Mâüssemâ'dır. Bu beyliğin hükümdarları, Yemen Sebe uygarlığı ile Suriye ve Bizans uygarlığını kaynaştırarak mükemmel mimarî eserler meydana getirmişlerdir. Onların bu çabaları sonucunda saraylar, evler, zafer takları, su kemerleri, kiliseler, hamamlar ve tiyatrolar inşa edilmiştir. Kasru'l-Müşettâ ve Kasru'l-Ebyaz anılan eserlerin en belirgin örneklerini teşkil etmektedir. Bkz. Tefvik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, Beyrut, 1996, s. 141; Ahmet Ağırakça, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Gassâniler Maddesi, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 397-398.

⁶ Bkz. el-Belazurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, (Thk. Muhammed Hamidullah), Kahire, 1959, C.I, s. 100-102.

⁷ Bkz. Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Târih'il-Arab Kable'l-İslâm*, s. 219-221; Şakir Sabir ez-Zâbit, *Tarihu'l-Münâza'ât ve'l-Hurûb Beyne'l-Irak ve İran*, Bağdat, 1984, s. 109-162; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 66-68; Tefvik Berro, *Tarihu'l-Arap el-Kadîm*, Beyrut, 1996, s. 130-132.

⁸ Hişam Ca'it, *el-Kûfe Neş'tü'l-Mediniyeti'l-Arabîyyeti'l-İslâmîyye*, s. 13-16; Mustafa Öz, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Necef Maddesi, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 486.

boyuttur⁹. Aynı zamanda anılan şehirlerin özellikle erken Ortaçağ dönemi ile ilgili araştırmalar hemen hemen yok gibidir. İşte biz bu bildirimizde, böyle bir boşluğu doldurmaya ve el-Hîre hakkında bilimsel bir sunum ve değerlendirmeyi ortaya koymaya çalışacağız. Bu noktadan hareketle de konumuzu şu başlıklar altında sınırlandırarak (el-Hîre'nin diğer yönlerini başka bir çalışmada incelemeyi tasarlamaktayız) ele almayı uygun gördük; Giriş, el-Hîre'nin adları, el-Hîre'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Etnik Yapısı, el-Hîre'nin Coğrafi Özellikleri, Sonuç ve Bibliyografya.

I. el-Hîre'nin Adları

Klasik İslam kaynaklarında el-Hîre'nin adı ile ilgili çok farklı rivayetler yer almaktadır. el-Hîre'nin adının kökeni ile ilgili araştırma yapan yazarlar ise bir o kadar birbirinden farklı değerlendirmelerde bulunmuşlar ve konuyu daha da karmaşık bir duruma getirmişlerdir. İbnu'l-Fakîh, buranın el-Hîre şeklinde adlandırılmasının sebebinin, Tubb'a'nın, ordularıyla birlikte el-Hîre yöresine geldiğinde, izcisinin yolunu kaybederek şaşırmasına dayandırmaktadır. Daha açık bir ifadeyle el-Hîre adının, Arapça "tahayyere" (yolu kaybetti) fiilinden türediğini iddia etmektedir¹⁰. Bu konuda el-Bekrî de, el-Hemedânî'ye dayanarak Tubba' Ebu Kerib'in ikinci gazvesinde el-Hîre mevkiine gelerek orada Mâlik b. Fehm b. Ganm b. Devs'i ağırlıklarının üzerine görevli tayin ettiğini ve bu esnada anılan kişinin (Tubba'),

⁹ Bu çalışmalardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1994; Ülker Aytekin, *Hiz. Osman Zamanında Küfe*, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Küfe*, Ankara, 2001; İbrahim Tellioglu, *Hicri Birinci Yüzyılda Musul*, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ; Ali Havan, *XIII. Yüzyılda Musul*, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2004. Oysa Batı'da anılan şehirlerle ilgili yapılan çalışmalar küçümsenemeyecek boyutlardadır. Bu çalışmaların bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Kister, M. J., "al-Hira. Some notes on its relations with Arabia" in *Arabica*, XV, Laiden, 1968, 1.; Lassner, J., *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, Detroit, 1970; Le Strange, G., *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1924; Massignon, L., "Explication du plan de Basara", in *Westlöstidhe Abhandlungen Taschudi*, Wiesbaden, 1954, reproduit dans *Opera Minora*, III.; Rice, D. Talbot, "Hira", *Journal of the Royal Central Asian Society*, XIX, 1932, s. 143-169.; Rothstein, G., *Die Dynastie der Lakhmiden in al-Hira*, Berlin 1899; Henri Lammens, "el-Bâdiye ve'l-Hîre fi Ahdi Beni Ümeyye", *el-Meşrik*, XI, Beyrut, 1908, s. 765-773; Rice, D. Talbot, "The Oxford Excavations at Hira", *AI*, I/1 (1934) s. 51-73; A. J. Naji-Y. N. Ali, "The Sugs of Basrah Commercial Organization and Activity in a Medieval İslamic City", *JESHO*, XXIV/3 (1981), s. 298-309 (A. C. Naci ve Y. Ali, *Basra Çarşıları Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyeti*, (Çev. Abdülhalik Bakır-Aliye Aslan), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 639-660; A. J. Nacjı, *Basrah Study on its Political Social Economic Situation From 295-447/907-1055*, London 1970.

¹⁰ İbnu'l-Fakîh, *Mutasaru Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1302, s. 181.

“tahayyeru hâzelmavdı” (bu yeri kendinize koru veya ordugâh yapınız” diye emir verdiğini, bu olaydan sonra da buranın el-Hîre olarak adlandırıldığını ileri sürmektedir¹¹.

Yakut el-Hamevî ise el-Hîre adının kökeni hakkında, İbnu'l-Fakîh ve el-Bekrî'nin vermiş olduğu bilgilere benzeyen ve onlardan farklı olan dört tane rivayet nakletmektedir. Yazar bu rivayetlerden birincisinde şöyle der: “Anılan şehrin el-Hîre olarak adlandırılmasının sebebi ise şöyledir: ‘Tubba’, Horasan’a doğru yönelince, ordusunun zayıf askerlerini yörede bıraktı ve onlara, “Hayyirû bihi” (orada ordugâh kurup ikamet ediniz) dedi”. Yazar ikinci rivayetinde de, ez-Zaccâc’a dayandırılan daha farklı bir bilgi vererek şunu nakleder: “Oraya (el-Hîre’ye) ilk inen kişi Mâlik b. Züheyr b. Amr b. Fehm b. Teymullah b. Esed b. Vebre b. Tağlib b. Hulvân b. İmran, b. el-Hâf b. Kuda’a’dır. Anılan kişi oraya inince, bu mekânı, koru yaptı ve kavmine ikta olarak verdi; bu nedenle de burası el-Hîre olara adlandırıldı”. Yazarın üçüncü rivayetinde şu bilgi verilir: “es-Sîre âlimlerinin haberlerinde ise şöyle denilir: Erdeşîr (Sâsânî hükümdarı), Nabat kralı el-Erdvân’ın üzerine yürüdü ve onlar bu nedenle anlaşmazlığa düştüler; bu esnada Nabat krallarından Bâbâ denilen bir kral onunla kavgaya tutuştu. Bu sebeple de onlardan her biri diğerine karşı savaşmak için yakınlarındaki Araplardan destek alamaya çalıştı. el-Erdvân, “Hîr”ler (korular) yaptı ve kendisine destek veren Arapları buraya yerleştirdi. Böylece anılan “Hîr” kelimesi, “el-Kâ” (etrafi tepelerle çevrilmiş ova) kelimesinden “el-Kî’a” şeklinde adlandırıldığı gibi, el-Hîre olarak adlandırıldı”. Yazarımızın nakletmiş olduğu dördüncü rivayet ise daha önce de konunun başında değindiğimiz İbnu'l-Fakîh ve el-Bekrî'nin rivayetlerinin tekrarından ibarettir¹².

Yakut el-Hamevî, el-Hîre'nin, “el-Hîretü'l-Beydâ” ve “el-Hîretü'r-Revhâ” gibi adlarla da anıldığını bildirmektedir. Ancak o, bu adların anılan şehrin beyazlıkla tanıtılmasının sebebi olarak, buranın binalarının güzelliği ile alakalı olduğunu ileri sürmektedir¹³. Hatta yazar bunun bir kanıtı olarak da Asım b. Amr’ın şu şiirini örnek verir:

“Atlılar ve yayalar halinde bineklerin sırtının ortasında, sabaha karşı el-Hîretü'r-Revhâ’ya ulaştık. Yörelerinde ise, köpeklerin azı dişleri gibi aydınlanmış kasırlar gördük.”¹⁴.

¹¹ el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, (Thk. Mustafa es-Sakka), Beyrut, 1983, c. II, s. 478-479. Ayrıca bkz. Mahmud Şükri el-Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.), c. II, s. 175.

¹² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 377.

¹³ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 377.

¹⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 377.

Aslında el-Câhız, Yakut el-Hamevî'den en az üç buçuk asır önce el-Hîre şehrinin beyazlığı ile tanıtmış ve şöyle demiştir:

“Beyaz Hîre’yi de gördüm ki, Allah, onu beyaz kılmamıştır, orada Avn en-Nasrânî el-İbâdî’nin evinden başka bir evin zikredildiğini görmedim. Onunla (el-Hîre), Kûfe kasabası arasındaki toprağı da gördüm, oradaki yerin rengini de gördüm, o siyahımtrak, taşı bol ve dokunulması sert ve kaba idi.”¹⁵

el-Hîre adının kökeni hakkında bilgi verip değerlendirme yapan çağdaş tarihçi ve yazarlara gelince, onların ilki ve öncüsü Circi (Corci) Zeydan’dır. Yazar bu konuda şu bilgi ve görüşlere yer verir:

“Araplar, insan ve yer isimlerini Arapça köklere dayandırmada adetlerine dayanarak el-Hîre’nin adı konusunda da çok çeşitli yorumlar yapmışlardır. Hîret yani sapma kelimesinden dolayı o şekilde adlandırılmıştır; zira Tubba’ el-Hîre yöresine ulaşınca, -iddia ettiklerine göre- izcisi yolunu kaybetti ve hayrete düştü. Diğerleri ise Mâlik buraya inince, burayı “hîr” yani ahır veya bostan yaptı ve kavmine ikta olarak verdi, sonra da buranın adı el-Hîre şeklinde söylenmeye başlandı. Bir başkası ise el-Hîre adının, binalarının beyazlığından dolayı, “el-Huvâr” yani beyaz kelimesine dayanarak adlandırıldığını söylemektedir. Ancak gerçek şudur ki, onun adı, etrafında hendek bulunan kale veya sığınak anlamına gelen Süryanice bir sözden ibarettir. Aslında bu kelime ile Arapça el-Hîr kelimesi, lafız ve anlam yakınlığını gördüğümüz gibi aynı kökenden gelmektedirler. Bu nedenle de Araplar burayı “Hîretü’n-Nu’man” ve “Hîretü’l-Münzir” yani o günlerde şehirleri inşa etme adeti üzere onun kalesi veya sığınağı şeklinde söylüyorlardı. Bir kral veya bir bey kendi ve yakınları için bir sığınak inşa ederdi, sonra insanlar da evlerini o binanın etrafına yaparlardı, zaman geçtikçe de bu mekan genişler ve bir şehir haline gelirdi. Basra, Kûfe, Fustat, Bağdat ve diğer İslam dönemi şehirleri de bu stilde inşa edilmişlerdir. Gassânîlerin Bâdiye sınırlarında, Havrân¹⁶’ın doğusunda yaptırdıkları sığınaklar ve kasırlar da bu türden binalardı. Bu binaların yapılmasının

¹⁵ Bkz. el-Câhız, “Yurtlar ve Ülkeler”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 231.

¹⁶ Kible yönünde Dimaşk’a bağlı geniş bir bölge olup, çok sayıda köyleri, mezarları ve büyük evleri bulunmaktadır. Buranın en önemli kasabası Busrâ’dır. Hz. Ömer Alkame b. Ullâse’yi Havran’a vali tayin etmişti. Burası “Havrânu’l-Cünûd” olarak da adlandırılmaktaydı. Havrân, Dimaşk’tan önce barış yolu ile Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. İbrahim b. Eyyüb eş-Şâmi el-Havrânî buranın en önemli âlimlerinden olup el-Velîd b. Müslim, Mazzâ’ b. İsa ve diğerlerinden rivayet nakletmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldân*, c. II, s. 364-365.

amacı, Bâdiye yönünden krallığın sınırlarını korumaktı. Irak Hîre'sinin inşa amacı de buydu"¹⁷.

Sa'd Zağlûl Abdulhamid, "Fi Tarihi'l-Arab ve'l-İslâm" adlı eserinde, Corci Zeydan'ın görüşlerine yakın bir görüşü savunarak şunları yazmaktadır:

"el-Hîre'nin adlandırılmasının kökenine gelince, Arap rivayetleri, Kahtan'ın babasının (Hûd) el-Hîre'yi şehir haline getirdiğini söylerler. Ancak Tubba'nın Yemen'den hareket ederek el-Enbâr'a yönelip el-Hîre mevkiine yerleştiği ve burayı el-Hîre olarak adlandırdığı da söylenmektedir. Birinci görüş fena değildir, çünkü o, kelimenin kökeninin ordugâh veya kale anlamındaki Süryanîce kökenli "Hartâ" kelimesine dayandığını ileri süren dilcilerin görüşüyle örtüşmektedir. İşte bu nedenden ötürü de bu şehre Nasr ailesi krallarına nispet edilerek "Hîretü'n-Nu'man" ve "Hîretü'l-Münzir" denildi. Aynı şekilde Gassânîlerin de Bâdiye'de, herhangi bir tehlikeyle karşı karşıya kaldıklarında sığındıkları Harsâ'ları (Harsâ, ordugâh demektir) vardı."¹⁸.

Aynı yazar, Yakut el-Hamevî'nin konuyla ilgili vermiş olduğu bilgilere dayanarak el-Hîre'ye "el-Hîretü'r-Revhâ" ve "el-Hîretü'l-Beyzâ" adlarının verildiğini ve güzel binalarından dolayı da buranın beyazla tanıtıldığını, doğruya en yakın olanın ise bizzat bu olduğunu, zira beyaz binalarından ötürü İskenderiye şehri için de aynı şeyin söylendiğini hatta bu sonuncunun halkı, parlak mermerlerin beyazı gözlerini rahatsız etmesin diye onları (gözlerini) siyah kumaş parçasıyla kapattıklarını anlatmaktadır¹⁹.

Çağdaş araştırmacıardan Cemal Bâbân, "Min Zikâr ilâ el-Kâdisiyye" adlı eserde el-Hîre adının kökeni hakkında şu bilgilere yer verir:

"el-Hîre, Telmud'da, "Hîrtâdi Tîbe" yani Arapların ordugâhı veya Arapların Hîre'si. Aynı kaynakta bu şehrin adının Aramî kökenli "Hartâ" veya "Hirto" kelimesine dayandığı, anlamının ise çadır kent, ordugâh, kale, yerleşim merkezi ve dîrevân olduğu bildirilmektedir"²⁰.

Tevfik Berro, el-Hîre'nin eski bir şehir olduğunu, adının ise Süryanîce'de geçen ve ordugâh anlamına gelen "Harta" kelimesinden türediğini ileri sürmektedir²¹.

¹⁷ Cerci Zeydân, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.), s. 265-266.

¹⁸ Sa'd Zağlûl Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab ve'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.), s. 215.

¹⁹ Sa'd Zağlûl Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab ve'l-İslâm*, s. 393.

²⁰ Cemâl Bâbân, *Usûlu Esmâ'i'l-Müdüin ve'l-Mevâki' el-İrâkiyye*, Bağdat, 1989, c. I, s.

²¹ Tevfik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125.

Irak Türkmenleri tarihçilerinden Hüseyin Ali ed-Dakûkî ise, konuyla ilgili şunları kaydetmektedir:

“Hîre adının kökeni ve anlamı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de, bunların çoğu halk etimolojisinden ibarettir; genellikle Ârâmice-Süryânice “hirtâ”(ordugâh) kelimesinden geldiği kabul edilmektedir. Arap tarihçilerinin Lahmî Kralı Nu'man'a nisbetle Hîretü'n-Nu'man ve Neysâbûr (Nişâpur)²² yakınlarındaki Hîre'den ayırmak için Hîretü'l-Kûfe adını verdikleri Hîre'den, Süryânî kaynaklarında “Arap şehri” olarak söz edilir. Hîreliler'e Hîrî veya Hârî denilmiştir.”²³.

Klasik İslam tarih ve coğrafyacalarının ve çağımız yazarlarının el-Hîre adının kökeni ve anılan şehrin diğer adları ile ilgili vermiş oldukları bilgiler incelendiğinde, şu önemli noktalar ortaya çıkmaktadır:

1. el-Hire'ye çeşitli dönemlerde belli özelliklerinden dolayı bazı sıfatlar verilmiştir; bunları şöyle sıralayabiliriz: el-Hîretü'l-Beydâ' (Beyaz Hîre), el-Hîretü'r-Revhâ' (Güzel Kokulu Hîre), Hîretü'n-Nu'man (en-Nu'man'ın Hîresi), Hîretü'l-Münzir (el-Münzir'in Hîresi), Hîretü'l-Kûfe (Kûfe'nin Hîre'si). Şehrin anılan bu isimleri hakkında tarihçiler arasında herhangi bir görüş ayrılığı olmadığı gibi, bunları reddeden de bulunmamaktadır.

2. el-Hîre'nin adının kökeni konusunda hem klasik İslam tarihçileri ve coğrafyacıları hem de çağımız tarihçileri arasında belirgin görüş ayrılığı bulunmaktadır. Hatta klasik tarihçi veya coğrafyacılardan birinin, elbette ki burada Yakut el-Hamevî'yi kastediyoruz, naklettiği rivayetler arasında önemli çelişkiler bulunmaktadır. Zira anılan coğrafyacı, duymuş olduğu rivayetleri toplayıp nakletmekle yetinmiş ve konuyla ilgili bilgileri herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmamıştır. Muhtemelen çağımız araştırmacılarının el-Hîre adının kökeni ile ilgili tarihsel rivayetlere şüpheyle

²² Yakut el-Hamevî bu şehri şöyle tanıtır: “Önemli faziletleri bulunan büyük bir şehir olup, Erdemlilerin madeni, ve âlimlerin kaynağı durumundadır. Dolastığım memleketler arasında onun gibisine rastlamadım... Neysâbûr halkının içtikleri suyun büyük bir kısmı yerin altından gelen su boruları ile sağlanır; bunun için yerin altında çukurlar hazırlanmıştır; bu nedenle su yerin altındadır ve fazla tatlı değildir. Burayı bol meyveli ve ürünlü gördüm; aynı zamanda burada dünyada bir benzerinin bulunmadığı ışkın bulunmaktadır; onlardan bir tanesi bir menn (birbuçuk kilo) veya daha fazla gelmektedir... Müslümanlar burayı 31 yılında Abdullah b. Âmir b. Kureyz idaresinde, Osman b. Affân (R. A.) döneminde barış yoluyla fethetmişlerdir. Anılan emir ayrıca buraya bir camii yaptırmıştır... Burada sayılmayacak boyutta ilim imamları yetişmiştir. Onlardan birisi de, el-Hâfız el-İmâm Ebu Ali b. Zeyd b. Davud b. Yezîd en-Neysâbûrî es-Sâîğ'dir...” Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. V, s. 382-383.

²³ Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 122.

bakmaları da buradan kaynaklanmıştır. Ancak çağımız araştırmacıları da, seleflerinin el-Hîre'nin adı konusunda naklettikleri çelişkili bilgilere bir benzerini eklemişler ve ana kaynaklardaki bilgilerle örtüşmeyen ve birbirini tutmayan görüşler ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Corci Zeydan el-Hîre adının, Süryânice "el-Hîr", Sa'd Zağlûl Abdulhamid Süryânice "Hartâ" veya "Harsâ", Cemal Bâbân İbrânice "Hîrtâdi Taybe ve Aramice "Hartâ" veya "Hirto", Tevfik Berro Süryânice "Harta" ve Hüseyin Ali ed-Dakûkî Arâmice-Süryânice "Hirta" kelimelerinden türediğini iddia etmektedir.

Çağımız araştırmacılarının el-Hîre kelimesinin kökeni ve anlamı ve hangi kelimedenden türediği konusunda yapmış oldukları yorumları incelediğimizde, bir defa kelimenin aslının hangi dilden kaynaklandığını tespit edemiyoruz. Zira bu konuda Süryânice, İbrânice ve Arâmice olmak üzere üç tane dil gösterilmektedir. Ayrıca şehrin adının dayandığı kelimelerin telaffuzları da birbirini tutmamaktadır. Aslında araştırmacıların şehrin adı ile ilgili ileri sürdükleri görüşler ve örnek olarak vermiş oldukları kelimeler genel görünümü itibarıyla Corci Zeydan'ın konu hakkındaki görüşünün birer devamı gibidir. Daha açık bir ifadeyle çağdaş araştırmacılar, ilk defa Corci Zeydan tarafından el-Hîre'nin adı ile ilgili ortaya atılan görüşü doğrulamaya çalışmışlar ve azıcık bir değişiklik ile okuyucuya aktarmışlardır. Bütün bu ve benzeri çelişki ve belirsizliklerden dolayı, el-Hîre adının kökenini ve anlamını daha farklı bir yerde aramak gerekliliğini doğurmaktadır. Aslında Arapların İslam öncesi dönemde yaygın olarak yaşadıkları geniş coğrafyadaki yer adları iyice incelendiğinde, el-Hîre'nin adına benzeyen ve aynı kökten türeyen birçok yerleşim merkezi adına rastlamak mümkündür. Onların birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Hirinne (el-Yemâme'de bir köy), Harevrâ' (Kûfe'nin dışında bir köy), el-Hureyre (el-Ebvâ' ile Mekke arasında bir yer), Harrân (el-Cezîre bölgesinde meşhur bir şehir), Harlân (Dımaşk şehrinde bir yöre), Hurreyn (Amid yakınında bir kasaba)²⁴. Harre adıyla geçen yerleşim merkezlerini ise Yakut el-Hamevî şöyle sıralamaktadır: Harretü Evtâs, Harretü Tebûk, Harretü Tukde, Harretü Hakl, Harretü'l-Himâre, Harretü Râcil, Harretü Râhıs, el-Harretü'r-Reclâ', Harretü Rumâh, Harretü Süleym, Harretü Şerc, Harretü Şevrân, Harretü Zâric, Harretü Zarğad, Harretü İbâd, Harretü Üzre, Harretü 'As'as, Harretü Ğallâs, Harretü Kubâ', Harretü'l-Kavs, Harretü Lubn, Harretü Leflef, Harretü Leylâ, Harretü Ma'şer, Harretü Meytân, Harretü'n-Nâr, Harretü Vâkim²⁵, Harretü'l-Vebere, Harretü Benî Hilâl²⁶.

²⁴ Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 271, 273, 281, 282, 283, 288.

²⁵ Medine'nin Harre adlı yerlerinden biri olup, Amâlîka'dan Vâkim isminde bir kişiye nispet edilerek bu adı almıştır. Emevî hükümdarı Yezid b. Muaviye döneminde, çirkin

Arapça'da "harre, yahirru hirreten" suyun ve benzeri şeylerin ısıtılması, "hâir" (çoğulu Hirân'dır) yağmur sularının biriktirildiği havuz veya sarnıç, "hayr" belli bir bölge üzerinde sabitleşen yağmurlu bulut, "hiyer" mal ve akrabanın çokluğu, "hirre", susuzluk sonucunda hissedilen ısı, hararet, "harûr" güneşin ısı ve aynı zamanda geceleyin de gündüz gibi aşırı derecede rahatsız eden sıcak rüzgâr, "harrân" aşırı sıcaktan dolayı meydana gelen susuzluk, "harre" (çoğulu iharrîn ve hirâr'dır) ateşle yakılmış gibi büyük siyah taşları bulunan yer ve sert ve kaba taş (kaya) anlamına gelmektedir²⁷. Nitekim Yakut el-Hamevî'nin ve İbn Manzûr'un belirttiklerinden de, Medine dışında bulunan Harre mevkiinde büyük kayalar ve hatta çökmüş develer misali büyük siyah taşlar bulunduğunu öğreniyoruz²⁸. Yakut el-Hamevî'in ve el-Bekrî'nin bildirdiği ve Hüseyin Ali ed-Dakûkî'nin de naklettiği gibi, Hîreliler'e Hîrî veya Hârî olarak nispet edilmektedir²⁹.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız bütün söz, kavram ve cümleleri, el-Câhız'ın, el-Hîre hakkında belirtmiş olduğu, "...onunla (el-Hîre), Kûfe kasabası arasındaki toprağı da gördüm, oradaki yerin rengini de gördüm, o siyahımtrak, taşı bol ve dokunulması sert ve kaba idi. el-Hîre, kışın soğuk bir yerdir, yazın ise sam yelinin yakmasından korktukları için, evlerinin perdelerini toplarlar" şeklindeki sözleri ile karşılaştırdığımızda, el-Hîre adının büyük bir ihtimalle, Arapların içinde buldukları sıkıntı veren ve dayanılması zor olan coğrafi ve iklimsel özelliklerle ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Aslında insanların hayatlarında duymuş oldukları sevinçlerini, üzüntülerini, kızgınlıklarını ve hoşnutsuzluklarını, üzerinde yaşamış oldukları ve her şeylerini paylaştıkları yerlere (dağ, bayır, köy, kasaba, şehir) simgesel adlar olarak yansıtmaları kadar da doğal bir şey olamaz. Araplar da

davranışından dolayı müsrif olarak adlandırılan Yezid b. Müslim b. Ukbe el-Mürri tarafından H. 63 yılında Medine halkına karşı yapılan Harre savaşı burada vuku bulmuştur. Savaş sonucunda azatlı kölelerden 3500, Ensar'dan 1400 (bu rakamın 1700 olduğu da rivayet edildir) Kureys'ten 1300 kişi öldürülmüş, üç gün boyunca Medine şehri yağma, binin üzerinde hür kadına da tecavüz edilmiş, hatta bunlardan hamile kalan 800 kadın doğurmuş ve bu doğan çocuklara da Harre çocukları denilmeye başlanmıştır. Bu olay hakkında bir çok şiir yazılmıştır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 287-288.

²⁶ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 283-288. Ayrıca bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 181.

²⁷ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 179, 223-225.

²⁸ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 283; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 180.

²⁹ Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 376-377; el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, c. II, s. 479; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, c. XVIII, s. 122. Ayrıca bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 225.

diğer kavimler gibi, birçok yerleşim merkezinin adını bu geleneğe uyararak koymuşlardır. Bu noktadan hareketle görüşümüze göre el-Hîre adı veya kelimesi, daha önce belirttiğimiz gibi, “hâir”, “hayr”, “hiyer” “hirre”, “harre”, “harûr”, “hirreten”, kelimelerinden birinin azıcık bir telaffuz değişimine uğraması sonucunda biçimlenmiş ve kullanılmaya başlanmıştır.

II. el-Hîre'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Etnik Yapısı

el-Hîre'nin bir yerleşim merkezi olarak hangi tarihte ve kim veya kimler tarafından kurulduğuna dair net bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak klasik Ortaçağ kaynakları, buranın bazı Arap kökenli kabileler tarafından geçici veya daimî bir şekilde mesken haline getirildiği ve zamanla da bunun diğer Arap kabileleri tarafından desteklenerek şehir pozisyonuna sokulduğunu ifade etmektedirler. Bu konuda en detaylı bilgiyi et-Taberî sunmaktadır. Anılan tarihçiye göre, Allah Azze ve Celle, Yehudâ b. Ya'kub oğullarından Yuhannâ b. İhtiyar b. Zerbâbil b. Şelsil'e vahiy indirerek Bahtunassar'a uğramasını ve evlerinin kilitleri ve kapıları olmayan Araplara askerî seferler düzenlemesini, memleketlerini askerlerle ele geçirmesini, savaşçılarını öldürmesini ve mallarını yağma etmesini talep etti; ayrıca O'na karşı inkarcılıklarını ve O'ndan başkalarını kendilerine ilah ittihaz ettiklerini, peygamberlerini ve elçilerini yalanladıklarını da onlara bildirmesini istedi. Bunun üzerine Yuhannâ, Necran'dan hareket ederek Babil'deki Buhtunassar'a geldi ve kendisine vahyedilenleri -ki bu olay, Ma'ad b. Adnan zamanında meydana gelmişti- ona anlattı. Bu olaydan sonra Buhtunassar, memleketindeki Arap tüccarlar üzerine yürüdü; yakaladıklarını toplayarak onlara en-Necef ve kalesinde korular yaptırdı; sonra da onları buraya yerleştirdi ve üzerlerine bekçiler ve korumacılar tayin etti. Sonra da savaşmak niyetinde olduğunu insanlara duyurdu. Böylece bu haber diğer bölgelerdeki Araplar arasında yayılınca, onlardan bazıları barış ve güvence için yanına geldiler; Buhtunassar, onların durumunu Yuhannâ ile görüştü, o da şöyle dedi: “sana karşı çıkmadan önce memleketlerinden ayrılıp sana gelmeleri, içinde buldukları durumdan vazgeçmeleri anlamına gelmektedir. Bu davranışlarını kabul et ve onlara güzel muamelede bulun”. Bunun üzerine Babil kralı (Bahtunassar), onları, Sevâd (Irak'ın güneyi) topraklarındaki Fırat'ın kıyısına yerleştirdi; böylece onlar ordugâhlarını burada yaptılar ve buraya el-Enbâr³⁰ adını verdiler. Daha önceki korularda

³⁰ Bağdat'ın batısında, buradan on fersah uzaklıkta Fırat nehri üzerinde yer alan bir şehirdir. Burası Farslar tarafından Feyrûzsâbûr olarak adlandırılmaktaydı; ilk defa Sasanî hükümdarı Sâbûr b. Hüzmûz Zü'l-Ektâf tarafından onarım gördü. Daha sonra Abbâsî halifelerinin ilki olan Ebu'l-Abbas es-Seffâh bu şehirdeki binaları yeniledi, yeni kasırlar yaptı ve öldüğü güne kadar da burada ikamet etti. Anılan şehir hicretin 12'sinde Hz. Ebu Bekr

yaşayan Arapları da yerlerinde bıraktı; onlarda evlerini burada yapmaya başladılar ve bu yöreyi el-Hîre olarak adlandırdılar, zira burası inşa edilmiş korulardan ibaretti. Böylece Araplar, Buhtunassar dönemi boyunca burada yaşadılar. Anılan hükümdar ölünce, Enbâr halkına katıldılar ve korular uzun bir zaman harabe halinde kaldı, üstelik Araplardan ve Enbâr halkından hiç kimse buraya gelip yerleşmedi. Sonra Tenûh³¹ kabileleri el-Erdüvânîler'in (Nabatîler) yanına geldiler, el-Erdüvânîler, onları Buhtunassar'ın, el-Enbâr ile birlikte yaptırdığı el-Hîre'ye yerleştirdiler. Burada onlar Acemlere (Farslara) tâbi oldular; ancak Tubba' Ebu Kerib buraya gelince, buyruğuna itaat etmeyen askerlerini el-Hîre'de bıraktı ve böylece onlar da bu şehirdeki insanların arasına karıştılar. Ka'b b. Cü'ayl bu durumu şu şiirle dile getirir:

“Böylece Aden³² toprağından el-Hîre'ye inen Himyer³³ kabilesinden Tubba' bizimle savaştı”³⁴.

döneminde Halid b. el-Velîd tarafından fethedildi. Anlatılanlara göre bu kumandan yıllık 400.000 dirhem ve 1000 adet Katvâniyye abası karşılığında şehir halkı ile barış antlaşması imzalamıştır. Burası birçok âlim yetiştirmiştir, onlardan birisi de ed-Deybüli olarak bilinen Şafî fakîhi Kadı Ahmed b. Nasr b. el-Hüseyn el-Enbârî Ebu'l-Abbas el-Mavsîli'dir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân*, c. I, s. 305-306.

³¹ Kahtan'a dayanan bir kabile olduğu bildirilmektedir. Diğer bir rivayete göre bu kabile Kudâ'a'ya dayanır. Bu kabilenin Nizâr, Ahlâf ve Fehmi adında üç kolu vardı; ikinci kola el-Ahlâf denilmesinin sebebi, onların Şam bölgesindeki bir yerde ikamet etmeye yemin etmeleridir. Bu kabile mensupları Melek b. Nuheyr nb. Amr b. Fehîm b. Temullâh b. Eses b. Vebere b. Tağlib b. Hulvân ile Mâlik b. Nasr'ın amcası Mâlik b. Fehm'in yanında kalmaya karar verdiler. İbn Sai'd'e göre bazı kimseler Tenuh ismini Bahreyn'de ikamet eden ez-Zacâ'ime ve Devs kabilelerine vermektedirler. el-Hamdanî ise Suriye'de bulunan el-Ma'arre şehrinin, Tenûh kabilesinin yoğun bir şekilde yaşadığı bir yerleşim merkezi olduğunu belirtmektedir. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, 1984, s. 178.

³² Yemen'de Hint denizi sahilinde meşhur bir liman şehir olup, suyu ve merası bulunmamaktadır. Buranın halkı şehirden bir günlük uzaklıkta yer alan bir pınardan suyunu temin eder; buna rağmen içtikleri su kalitesizdir. Burası aynı zamanda Hindistan dan gelen gemilerin önemli bir limanı durumundadır ve her şeyden önce bir ticaret şehridir; Arapların en eski panayıruları burada kurulurdu. Halkı Hârûn'un oğullarından oldukları söylenen el-Mürebbûn ve el-Cemâcimiyyûn gruplarından oluşmaktadır. Adımın, Aden b. Sinân b. Neфіşân b. İbrahim'den geldiği ileri sürülmektedir. Ancak başka bir rivayete göre, Habeşistanlılar gemileriyle buraya çıkarma yapmışlar, dolayısıyla da çıktık anlamına gelen “Adevnâ” kelimesine dayanarak buraya Aden adını vermişlerdir. Aden ile Yemenin başşehri San'a arasında 64 fersahlık bir mesafe olduğu bildirilmektedir. Bkz. Yakut *el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 100.

³³ Kahtan'a dayanan Sebe' oğullarına bağlı bir kabile olup, Kabilenin atası Himyer b. Sebe'in, Zeyd, Arîb, Mesrûh, Vâil, Umeyrkerib, Ersâ', Mürre, Dermâ adlarında sekiz erkek çocuğu vardı. Yemen'de hüküm süren et-Tebâbi'a kralları Himyer kabilesinden idiler. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 222.

Sonunda el-Hîre'de, Mezhic³⁵, Himyer, Tayy³⁶, Kelb³⁷ ve Temîm³⁸ kabilelerinden insanlar yaşamaya başladı. Bu arada el-Enbâr ve el-Hîre'deki Tenûh kabilesinden birçok insan Fırat'ın Taff³⁹ bölgesine ve buranın batısında topraklara yerleştiler. Fakat onlar bedevîdiler ve gölgelik ve kıldan çadırlarda ikamet ediyorlardı ve çamurdan evlerde oturmuyorlardı; evleri ise el-Enbâr ile el-Hîre arasında idi; ayrıca onlar "Arabu'd-Dâhiye" (Banliyo Arapları) olarak adlandırılıyorlardı. Onlardan Beylikler döneminde hükümdarlık yapan ilk kişi ise Cezîmetü'l-Ebreş'in babası Mâlik b. Fehm'dir; bu şahsın evi Enbâr'dan sonraki yerlerde idi, sonra o ölünce yerine oğlu Cezîmetü'l-Ebreş b. Mâlik b. Fehm hükümdar oldu. Cezîme görüş bakımından Arap krallarının en iyisi, saldırganlıktan en uzağı, düşmanı yenmek açısından en şiddetlisi ve akıllılığı göstermede en iyisi idi. Ayrıca o Arap topraklarında iktidarın elinde toplandığı ilk hükümdardır, ordularla savaşlar yaptı. Ancak onda abraş hastalığı vardı; Araplar ona olan

³⁴ Bkz. et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, c. I, s. 397-398, 438-439. Ayrıca bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. I, s.271-271-340-342; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 377-379.

³⁵ Kehlân'a dayalı bir kabiledir; kabile kurucusunun tam adı ise şöyledir: Mezhic b. Yahâmir b. Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Kehlân. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 372.

³⁶ Kahtan'a dayanan Kehlân'a bağlı bir kabile olup, kurucusu Tayy b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zey b. Kehlân'dır. Kabile kurucusu Tayy'ın Katre ve el-Gavs adında iki erkek çocuğu vardı, eşinin adı ise Adiye b. el-Âmirî idi ve o Mehre kabilesindendi. Hz. Peygamber'in sahabisi Zeydü'l-Hayl b. Mühelhil bu kabile mensubu olup, Tayy heyeti ile Medine'ye gelmiş ve Müslüman olunca da Zeydü'l-Hayr adını almıştır. Kabile Yemen'de yaşıyordu, fakat daha sonra buradan göç ederek çeşitli bölgelere dağıldılar ve İslam fetihlerinde önemli görevler ifa ettiler; bu nedenle de onların torunları Irak, Suriye ve Mısır'da yaşamaya devam ettiler. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 297-298.

³⁷ Kudâ'a kabilesine bağlı bir koldur. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 365.

³⁸ Adnan'a dayanan Tâbiha'ya bağlı bir kabiledir. Kabilenin kurucusu Temîm b. Mürr b. Ed b. Tabiha'nın Zeydü Menât ve Amr b. el-Hâris adında iki erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Anılan kabile mensuplarının ikamet yeri Necid bölgesi idi; ancak daha sonra onlar Basra ve el-Yemâme'ye göç ettiler, onlardan bir kısmı da Kûfe'ye yerleşti. Ancak onlar burada da kalmayarak başka şehirlere gittiler. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 177-178.

³⁹ Bâyiye yolu üzerinde Kûfe'nin dış yörelerinden biri olup, es-Sayd, el-Kutkutâne, er-Rüheyime ve Aynu Cemel adında akar sulara sahip pınarları bulunmaktadır. Aslında bu pınarlar Sasani hükümdarı Sâbü'r'un kendi memleketi ile Araplar arasında kazdırdığı hendeğin arkasında yer alıyordu ve anılan hükümdar haraç almadan buraları çalıştırmaları için yerli halka bırakmıştı. Ancak Araplarla Farslar arasında meydana gelen Zikâr savaşından ve Hz. Peygamber döneminden sonra bu pınarların bir kısmı Arapların diğer bir kısmı da Farsların elinde kaldı. Müslümanlar el-Hîre'yi fethedince, Arapların elinde olanlar öşür vergisine bağlandı. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 40-41.

saygılarından dolayı bu hastalığa nispet etmiyorlardı, dolayısıyla da onu “Cezîmetü'l-Vezzâh” ve “Cezîmetü'l-Ebreş” olarak adlandırıyorlardı. İdaresindeki devletin sınırları el-Hîre, el-Enbâr, Bakke⁴⁰, Hît⁴¹, Aynü't-Temr⁴² ve el-Gumeyr⁴³, oradan da el-Kutkutâne⁴⁴ ve oradan ötede bulunan yerlere kadar uzanıyordu. Anılan şehirlerden kendisine vergiler geliyor ve elçilik heyetleri gönderiliyordu. Ancak o öldükten sonra iktidarı kız kardeşinin oğlu Amr b. Adıyy b. Nasr el-Lahmî'ye geçti. Bu hükümdar ise krallar arasında el-Hîre'yi ilk defa başşehir yapan kişidir. Anılan hükümdar aynı zamanda Nasr ailesinden ilk kraldır. İşte bu nedenle İbn Romans el-Kelbî şu dizeleri söylemektedir:

“el-Hîre'deki Amr ailesinden sonra iflah olmam mümkün değildir. Zira onlardan kimsenin kaldığını görmüyorum. Bir zamanlar Necid'den Irak topraklarına kadar ticaret kervanı çalıştıran herkes onların idi”⁴⁵.

Amr b. Adıyy yüz yirmi yaşında ölünce, Sasanî hükümdarı Erdeşîr b. Babek'in baskısı sonucunda Tenûh kabilesinin büyük bir kısmı Şam'a gitti

⁴⁰ Hît şehriden iki fersah uzaklıkta yer alan bir kale olup, el-Hîre kralı Cezîmetü'l-Ebreş burada dinlenmeye çekilirdi. Bkz. Yakut el-Hamevî, *el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân*, c. I, s. 559.

⁴¹ Bağdat dolaylarında el-Enbâr şehrinin yukarısında Fırat nehri üzerinde yer alan ve bol hurma ağaçları ve geniş gelire sahip olan bir şehirdir. Hît b. el-Belendâ b. Mâlik b. Du'r b. Buveyb b. Ankâ b. Meyden b. İbrahim tarafından kurulduğu söylenen şehir, hicretin 16 yılında Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından gönderilen Amr b. Mâlik'in çetin gayretleri sonucunda fethedildi. Anlatılanlara göre Abduulah b. Mubarek'in mezarı buradadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân*, c. V, s. 483.

⁴² Kufe'nin batısında, Enbâr şehrine yakın bir yerde bulunan bir kasabadır. Yakınında Şefâsâ denilen bir yer vardır, her ikisind de bol miktarda taze ve kuru hurma üretilerek diğer bölgelere ihraç edilir. Müslümanlar burayı, H. 12 yılında Hz. Ebu Bekr döneminde Halid b. el-Velid'in komutasındaki bir orduyla fethettiler. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 199.

⁴³ Zâtü 'İrk ve el-Büstân arasında bir yerdir; buradan iki mil ötede Ebu Ruğâl'in mezarı bulunmaktadır. Arapça'da “el-Gumeyr” bol su anlamına gelmektedir; ancak buranın adı bu anlamın aksine az su alan yer manasına gelmektedir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 241.

⁴⁴ Kufe yakınında çöl yönünde yer alan bir bölgedir. İslam öncesi dönemde el-Menâzire emirliği kralı en-Nu'man b. el-Münzir'in hapisanesinin burada olduğu bildirilmektedir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 424-425.

⁴⁵ et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, c. I, s. 439. Ayrıca bkz. el-Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, Beyrut, 1992, c. I, s. 208-209; ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, (Thk. Ömer Faruk et-Tabb'a'), Beyrut, (Trz.), s. 53; el-Me'udî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdini'l-Cevher*, c. II, s. 94, 98-104; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. I, s. 342; el-Belhî, *Kitâbu'l-Bedi ve't-Târih*, Beyrut, 1997, c. I, s. 307-308; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 379; Mahmud Şukri el-Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, c. II, s. 175-183; Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 268-269; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, Beyrut, 1975, s. 16; Tevfik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125.

ve orada bulunan Kudâ'alılar'a katıldı. Bundan sonra Araplardan her kim bir olay çıkardığında, Irak köylerine çekiliyordu ve el-Hîre'ye iniyordu. Böylece buranın büyük kısmı melezeleşti. Aslında Hîreliler üç kısımdan meydana geliyordu: Şehir nüfusunun üçte biri Tenûh'tan oluşmaktaydı. Onlar daha çok gölgelik ve kıldan çadırların sahibiydiler ve el-Hîre ile el-Enbâr arasındaki Fırat'ın batısında ve buranın üst kısımlarında ikamet ediyorlardı. İkinci üçte biri ise el-İbâd'dan oluşuyordu ve onlar el-Hîre'ye yerleşip burada evler yapan insanlardan meydana geliyordu. el-İbâd topluluğu aynı zamanda çeşitli kabilelerden oluşan ve krallarına ibadet edenlerle orada ikamet edenlerden meydana geliyordu. Öbür üçte biri de el-Ahlaftan oluşuyordu; onlar da Hîrelilere katılıp buraya yerleşen bir topluluktu. Tenûh ve el-İbâd kesiminden olanlar Erdeşîr b. Babek'in buyruğu altına girmediler. Kısacası el-Hîre ilk defa Babil kralı Buhtunassar zamanında kuruldu, ancak burası onun ölümünden sonra terk edilerek harabeye döndü; el-Enbâr ise beş yüz elli yıl boyunca ayakta kaldı; ardından da Amr b. Adıyy zamanında, burayı mesken yapması sonucunda el-Hîre inşa edildi. Böylece el-Hîre, Kûfe şehri yapılp Müslümanlar buraya indiği güne kadar aşağı yukarı beş yüz otuz kusur yıl boyunca canlılığını devam ettirdi⁴⁶.

Klasik İslam kaynaklarında el-Hîre'nin uzun tarihi boyunca değişik Arap kabilelerin uğrağı ve ikametgâhı durumuna geldiğini gösteren bilgiler de yer almaktadır. Örneğin bir habere göre, Ömer b. Âmir Yemen'deki Sebe' topraklarında el-Arim selinin meydana geleceğini hissedince, kavmini etrafına topladı ve durumlarına göre memleketleri onlar arasında taksim etti; bunun sonucunda da Lahm⁴⁷ kabilesi Irak'a yerleşti⁴⁸.

Bu arada el-Belazurî'nin konuyla ilgili açıklamalarına göre, Eyâd⁴⁹ kabilesinin tümü Irak'ı hedef seçerek yola çıktılar. Onların bir kısmı Aynu

⁴⁶ et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c. I, s. 480-481; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. I, s. 351; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 379. Ayrıca bkz. Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 267; Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 215;

⁴⁷ Kehlân'a dayanan bir kabiledir. Aslında anılan Lahm, Kinde'nin amcası Cüzâm'ın kardeşidir. Bilindiği gibi, Lahmîlerin Irak'taki el-Hîre şehrinde devletleri vardı. Aynı zamanda onların neslinden Endülüs'deki İşbiliyye'de bir devletleri bulunmaktaydı; o da Abbâd oğulları devletidir. Onlardan ilk kral ise Kadı Muhammed b. İsmail b. Kureyş b. Abbâd'dır. el-Kudâ'î Hitatu Mısır adlı eserinde, onların (Abbâd oğulları) Mısır fethine katıldıklarını ve burada kendilerine katılan Cüzâm kabilesi mensuplarıyla birlikte evler yaptıklarını bildirmektedir. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 367.

⁴⁸ Şeyhü'r-Rebve, *Nuhbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988, s. 38-39.

⁴⁹ Kahtan'a dayanan el-Ezd'e bağlı Mezikiyâ oğullarından bir koldur. Kabile kurucusunun tam adı Eyâd b. Sûd b. el-Hucr b. İmrân b. Mezikiyâ'dır. Aslında Eyâd kelimesi,

Ubâğ⁵⁰, a indi. Diğerleri ise Basra ile Kûfe arasındaki Sindâd⁵¹, a indiler ve orada buyruk olup çoğaldılar. Sindâd'da Kâbe'ye benzeterek bir ev yaptılar; sonra da buradan ayrılarak el-Hîre etrafını ele geçirdiler ve burada el-Havernak⁵² ve es-Sedîr⁵³'i inşa ettiler. "Aksâsu Mâlik⁵⁴" de onlarındır. Onun tam ismi Mâlik b. Kays b. Ebî Hind b. Ebî Necm b. Me'a b. Bürcân b. Devs b. ed-Dîl b. Ümeyye b. Huzâfe b. Zühr b. Eyâd'dır. Deyru'l-A'ver⁵⁵, Deyru's-Sevâ⁵⁶, Deyru Kurre⁵⁷ ve Deyru'l-Cemâcim⁵⁸ de onlara ait yerlerdir⁵⁹.

bir havuzu güçlendirmek ve onu yağmur suyundan alıkoymak için etrafına verilen toprak anlamına gelmektedir. Ebu Ubeyde'nin bildirdiğine göre, Şair Ebu Sühâd bu kabileye mensuptur. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 95-96.

⁵⁰ Şam'a giden Fırat yolu üzerinde ve el-Enbâr şehrinin ötesinde yer alan bir vadidir. Anlatılanlara göre Eyâd b. Nizâr kabilesinin yurdu burada idi. Burası bu adını, buraya inen Amalika'dan bir kişinin ismine nispet edilerek almıştır. Bkz. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 198.

⁵¹ Eyâd kabilesi mensuplarının, Lesâf, Şerc ve Nâdire'den sonra yerleştikleri topraklarıdır. Mevkii olarak Kûfe Necrânı'nın ötesindeki Kûfe Sevâdî'nin aşağı kısımlarında yer almaktadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 302.

⁵² el-Hîre'nin dışında bulunan bir köşk olup, burayı inşa eden kişi hakkında çelişkili rivayetler bulunmaktadır. el-Heysem b. Adıyy'e göre, bu köşkün yapılmasını en-Nu'mân b. İmri'i'l-Kays b. Amr b. Adıyy emir vermiş, böylece Sinimmâr adında Rum asıllı bir mimar tarafından bina altmış yılda tamamlanmıştır. Ancak köşkün mimarı ödüllendirilmek yerine binanın üzerinden aşağıya atılmak suretiyle cezalandırılmış ve bu olay sonucunda da anılan mimar bir darb-ı mesele konu olmuştur. İbnu'l-Kelb'ie göre ise de anılan köşkün inşa edilmesini Sasanî kralı Behrâmgûr b. Yezdicerd emir vermiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 458-460.

⁵³ Yukarıda adı geçen el-Havernak köşkünün yakınında yer alan bir köşktür; burayı el-Hîre krallarından Büyük Nu'mân Sasanî hükümdarlarından birisi için yaptırmıştır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. III, s. 227.

⁵⁴ Kûfe'de bir köy veya kasaba olup, burayı yapan Eyâd kabilesinden Mâlik b. Abdi Hind b. Nücem'e nispet edilmektedir. Ebu Myhammed Yahya b. Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Yahya b. el-Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib el-Aksâsi ve bir grup Alevî buraya nispet edilmektedirler. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. I, s. 281.

⁵⁵ Kûfe'nin dışında bulunan bir manastır olup, Eyâd kabilesinden el-A'ver adında bir kişi tarafından inşa edilmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 567.

⁵⁶ el-Hîre'nin dışında yer alan bu manastırda yemin törenleri düzenlendiğinden el-Adl (adalet) manastırı da adı da verilmekteydi. Aslında burası Eyâd kabilesinden bir kişiye nispet edildiği söylenmektedir. Benî Huzâfe'ye nispet edildiği de rivayet edilir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 587.

⁵⁷ el-Hîre'de el-Cemâcim manastırının karşısında yer alan bir mastır olup, el-Münzir b. Mâüssemâ' zamanında el-Hîre'nin kara kısmında Lahm kabilesinden aynı adı taşıyan bir kişi tarafından inşa edilmiştir. Burada el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafi ile Emevîlere karşı isyan eden İbnu'l-Eş'as arasında kanlı bir savaş meydana gelmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 596.

Yine el-Belazurî'ye göre, Eyâd, Kisrâ Anuşirvân b. Kubâz b. Feyruz'un hükümdarlığı döneminde es-Sevâd (Irak'ın güneyi) topraklarına saldırdılar. Bunun üzerine bu hükümdar, üzerlerine sayıca büyük ordular gönderdi; böylece oradan kaçarak uzaklaştılar ve bu esnada da takip edildiler, onlardan bazı kimseler boğuldular, kalanlar ise Tağlib oğullarına⁶⁰ sığındılar ve Hıristiyanlığı kabul ederek onlarla ikamet ettiler, fakat Tağlib oğulları onlara kötü muamelede bulundular. Bu nedenle onlardan bir grubu saklanarak el-Hîre'ye gittiler ve orada yaşamaya başladılar. Onlardan bir kısmı da güvende olacakları bazı bölgelere gittiler, sonra da tümü Şam'daki Gassân kabilesine katıldılar ve onlarla yaşamaya başladılar. İslam ortaya çıkınca, onlardan bir kısmı Bizans topraklarına geçti, diğer bir kısmı da Humus, Antakya, Menbic ve bu şehirlerin dolaylarına yerleşti. Hatta bazıları da Has'am⁶¹ ve Tenûh

⁵⁸ Kûfe'den yedi fersah uzaklıkta bulunan bir manastırdır. Adının nereden kaynaklandığı konusunda birçok rivayet nakledilmektedir. Abu Ubeyde'den gelen bir rivayete göre Arapça'da cümcüme (çoğulu cemâcim'dir, kafatası demektir) ağaçtan bardak demektir; dolayısıyla da buraya el-Cemâcim manastırı denilmiştir; zira burada ağaçtan bardaklar imal ediliyordu. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 572. el-Belâzurî ise bu hususta şunları yazmaktadır: "Ona Deyru'l-Cemâcim denildi, çünkü Eyâd ile Behrâu'l-Kayn kabileleri arasında bir savaş vardı; bu savaşta Eyâd'dan bir grup insan öldürüldü. Savaş bitince, onlar ölülerini manastırın yanında gömdüler. Sonra her burayı kazdıklarında kafa tasları ortaya çıkıyordu; bundan dolayı da burayı Deyru'l-Cemâcim olarak adlandırdılar.. Denildiğine göre, Bilalu'r-Remmâh -bazıları da ona Bilalu'r-Rimâh derler, fakat er-Remmâh daha doğrudur- b. Muharriz el-Eyâdî Farslardan bir grup insanı öldürdü ve kafaları manastırın yanında dikti; böylece burası Deyru'l-Cemâcim olarak adlandırıldı. Bir başka rivayete göre de, onlar manastırı inşa etmek istediklerinde, binanın temeli kazıldı ve burada kafa tasları bulundu; bu nedenle de buraya Deyru'l-Cemâcim denildi. Ancak er-Remmâh ve Farsları öldürmesi konusu el-Kelbî tarafından daha da doğru kabul edilmektedir. el-Hîre'de, el-Hîre krallarının ordularında Eyâd kabilesinden askerler bulunuyordu. Bkz. el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, c. I, s. 26.

⁵⁹ el-Belazurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, c. I, s. 26.

⁶⁰ Adnan'a dayanan Vâil b. Rabi'den bir kabiledir. Kabilen'in kurucusu Tağlib'in Ganm, Evs ve İmrân adlarında üç erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Kabilenin ana vatani el-Cezîre bölgesinin Sincâr ve Nusaybîn yakınlarında idi. Onların bu yurdu Diyâru Rabi'a olarak da adlandırılmaktaydı. Kabilenin Bizans'a yakın olması sebebiyle mensupları din olarak Hıristiyanlığı seçmişlerdir. Cahiliye şairlerinden olan ve bin beyitlik mu'allekât'ı (Kâbe'ye asılan Kasîse) bulunan Amr b. Kelsûm bu kabile mensuplarından idi. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 176.

⁶¹ Kahtan'a dayanan Erâş kabilesine bağlı Enmâr'dan bir koldur. Has'am'ın Halef adında bir oğlu dünyaya gelmiştir, annesi ise Atike bint Rabi'a b. Nizâr'dır. Has'am kabilesinin kardeşleri Becîle ile birlikte yurtları, Yemen ve Hicâz bölgelerine ait Serâvât'tan Kubâle'ye kadar olan topraklardan oluşmaktaydı. Ancak İslam fetihlerinden sonra çeşitli ülkelere dağıldılar ve yurtlarında onlardan çok az kimse kaldı. Bkz. el-Kalkaşandî, s. 227. Ancak el-Bekrî, onların yurtlarından sürülüşü ile ilgili farklı bilgiler vermektedir. Yazar, Efsâ b. Nezîr b. Kasr oğullarından Süveyd b. Cüd'a, onları yurtlarından çıkararak Yemâne ve Hayfu'l-Hayl'e kovmaları olayını şöyle anlatır: "... Biz Has'amlıları topraklarından sürdük.

kabilelerine dahil oldu. Bu gün el-Hîre’de, onlardan olan ve Abdulhayâr oğulları, Huzâfe oğulları ve “Aksâsu Mâlik” adındaki binanın veya köyün sahibi Mâlik b. Kays oğulları olarak adlandırılan bazı topluluklar bulunmaktadır. el-Esved b. Ya’fur şöyle dedi:

“Evlerini bırakıp giden el-Havernak, es-Sedîr, Bârik⁶² ve Sindad’daki balkonları bulunan kasr (köşk-saray) sahibi olan Muharrık ailesinden ve Eyâd kabilesinden sonra ne ümit ederim. Şehirlerinin yerinde rüzgârlar esti; sanki onlar bir sonu bekliyorlardı.”⁶³.

Bu arada Sa’lebe ve el-Ez kabilelerinin, yerlerini hastalıklı bulduklarını ve orada yaşamının zor olduğunu görüp sonunda dağıldıklarını; bunun üzerine onlardan bir kısmının Uman’a, diğer bir kısmın da es-Serât’a; Enbar ve Hîre’ye, üçüncü bir grubun Şam’a, dördüncüsünün ise Mekke’ye yerleştiğini yine el-Belazurî’den öğreniyoruz⁶⁴.

el-Hîre’nin kuruluşu konusunda, et-Taberî ve diğer tarihçiler tarafından sunulan ve Babil kralı Bahtunassar’ın Arap tüccarları ve civar bölgelerdeki Arap kökenli toplulukları bir araya toplayarak sonradan el-Hîre olarak adlandırılan yere yerleşmesi bilgisinden başka bir bilgiye sahip olmadığımız halde, bazı araştırmacıların, bu rivayetin efsanevî veya hayal ürünü olduğunu kabul etmeleri ve bu şehrin ilk defa 240 yılında Sasanîlerin verdiği kral unvanıyla burada bir devlet kuran Lahmîlerin (Hîre kralları Menâzire, Nasr Ailesi, Lahm Ailesi, Tenûh ailesi) III-VII. yüzyıllar arasında başşehri ve büyük bir ticaret merkezi olarak tarih sahnesine çıktığını ileri sürmeleri bilimsel bir tespit olmasa gerekir⁶⁵. Zira bu tespit, ancak el-Hîre’nin, düzenli ve teşkilatlı bir şehir devleti olarak ortaya çıktığını kanıtlamak için bir yere kadar kabul edilebilir. Oysa el-Hîre’nin kozmopolit dinsel, sosyal ve kültürel yapısı dikkate alındığında, buranın anılan tarihten çok önce bir yerleşim merkezi olarak faaliyet halinde olduğu görülecektir.

Ortaçağ İslam kaynaklarının, el-Hîre’nin Arap kabileler tarafından iskanı hakkında vermiş oldukları bilgiler iyice incelendiğinde, buraya önce kabile adları belli olmayan Arapların, daha sonra da sırasıyla Güney Arabistan veya Yemen kökenli Tenûh, Himyer, Mezhic, Tayy, Kelb, Temîm,

O toprakların sürgünleri köle oluncaya dek savaşılır, iki topluluktur onlar peşpeşe... Yemâme’de onlardan birisi, diğeri ise Hayfu’l-Hayl’de.” Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 177, not, 310.

⁶² Anlatılan şiirden Kûfe dolayısıyla da el-Hîre dışında inşa edilmiş bir köşk olduğu anlaşılmaktadır.

⁶³ el-Belazurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, c. I, s. 27-28.

⁶⁴ el-Belazurî, *Fütuhu’l-Büldan*, s. 21-22.

⁶⁵ Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, c. XVIII, s. 122.

Lahm, Eyâd, Behrâu'l-Kayn, Sa'lebe, el-Ez, Abdulhayâr oğulları, Huzâfe oğulları ve Mâlik b. Kays oğulları gibi Arap kabilelerinin yerleştiğini öğreniyoruz. Hatta şehirde, Şam topraklarının kuzey bölgelerinde kurulan ve Bizans'a tabi bir beylik sıfatıyla yaşamını sürdüren ve zaman zaman da Lahmîlerle siyasî çekişmelere ve çetin savaflara girişen Gassânîler'e (diğer adıyla da Gasâsine) mensup insanlar da bulunmaktaydı⁶⁶. Ayrıca burada ne zamandan beri yaşadıkları belli olmayan, ancak kaynaklarda el-Hîre'nin yerli halkı olarak nitelenen ve Nestûri mezhebine mensup Hıristiyanlar olarak tanıtılan el-İbâd⁶⁷, Arap kökenli oldukları anlaşılan el-Ahlâf, İnan halkından Fars kökenliler⁶⁸, sayıları az da olsa Nabatîlar⁶⁹, Süryânîler⁷⁰ ve Yahudiler⁷¹ de yaşamaktaydı.

III. el-Hîre'nin Coğrafi Özellikleri

Ortaçağ tarihçileri ile coğrafyacıları el-Hîre'nin coğrafi özellikleri hakkında kısa ancak bazen birbiriyle örtüşen bazen de örtüşmeyen bilgiler nakletmişlerdir. Bu konuda en erken bilgi veren yazarın el-Câhız olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. el-Câhız, daha önce de el-Hîre'nin adları konusunda değindiğimiz gibi, bir sözünde, Beyaz Hîre'yi gördüğünü ve ancak orada Avn en-Nasranî el-İbâdî'nin evinden başka bir evin zikredildiği duymadığını, bu şehirle (el-Hîre), Kûfe kasabası arasındaki toprağı da, hatta oradaki yerin rengini de müşahede ettiğini, buranın toprağının siyahımsıtrak,

⁶⁶ Bkz. el-Câhız, el-Beyân ve't-tebyîn, c. II, s. 508; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sinâ'atu'l-Kitâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî, Bağdat, 1981, s. 224. el-Hîre'de anılan Arap kabilelerinin dışında başka kabileler de yaşıyordu. el-Belazurî bir haberinde şöyle diyor: Hıyârü Beni'l-Ka'kâ', İslâm'dan önce tanınmış bir yerd. el-Hîre emiri el-Münzir b. Mâi's-Semâ' el-Lahmî, burada ögle uykusuna yatardı. Beni'l-Ka'kâ' b. Huleyd b. Zübeyr b. Cezîme b. Revfâha b. Rabi'a b. el-Hâris b. Kutay'a b. Abs b. Bağîd kabilesi buraya yerleştiler; bundan dolayı burası onlara nispet edildi. Bkz. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 208.

⁶⁷ Bu sosyal ve dinsel topluluk hakkında geniş bilgi için bkz. Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 267; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 172-173.

⁶⁸ Tefîk Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, c. XVIII, s. 122.

⁶⁹ Tefîk Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 173. İslâm öncesi dönemde kurulmuş Arap kökenli uygar bir devletin mensuplarıdır. Bu devletin en meşhur şehri ise Filistin ile Sina yarım adası arasında bulunan Petra şehri idi. Bir zamanlar anılan devletin sınırları Sina yarım adasından Hicâz bölgesine kadar uzanıyordu. Nabatîler aynı zamanda doğu ile batı arasında yapılan kara ticaretinde söz sahibiydiler. Roma imparatorluğu ile müttefik halinde bulunan Nebatî devletin hükümdarı III. el-Hâris döneminde anılan imparatorluğun hakimi ile ortaklaşa sikke kestirilmiştir. Bkz. Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddîni'l-İslâmî*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 21.

⁷⁰ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 174.

⁷¹ Tefîk Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125.

taşının ise bol ve dokunulması sert ve kaba olduğunu ayrıca el-Hîre'nin, kışının soğuk, yazının ise sam yelinin yakmasından korktuklarından, evlerinin perdelerini topladıklarını bildirmektedir.⁷²

el-Câhız başka bir eserinde de, Müslümanların el-Hîre'yi fethi esnasında yaşlı bir adam (Bir rivayete göre bu kişi bu esnada 350, diğer bir rivayete göre ise 53 yaşında idi)⁷³ olan el-Ezd kabilesi mensubu Bukayle el-Hâris olan Abdulmesih b. Ömer b. Kays b. Hayan b. Bukayle ile Halid b. el-Velîd arasında geçen konuşmayı verdikten sonra şunları eklemektedir:

“O (Halid) şöyle dedi: Ne gördün? O da şöyle cevap verdi: Deniz gemilerinin bu sel suyunun kazdığı yerden bize doğru geldiğini, Hîre halkından bir kadının zembilini kafasında taşıdığını ve içinde hiçbir şey olmayan aç karından başka azık bulmadığını gördüm; bu ise Allah'ın kullar ve memleketler için yazdığı bir durumdur.”⁷⁴

el-Mes'dî ise aşağı yukarı 100 yıl sonra el-Câhız'ın olayla ilgili nakletmiş olduğu bilgileri az bir değişikliklerle anlatmış ve ona bir de yorum eklemiştir. el-Mes'udî'nin anlattığına göre, Halid b. el-Velîd yaşlı adama, “... Bugüne kadar ne gördün?” diye sormuş, oda “Bize şu Necef'e kadar Sind ve Hint malları taşıyan gemiler gördüm. Ayaklarının altında bulunan toprağı döven dalgalar gördüm. Bugün bizimle deniz arasında ne kadar mesafe olduğuna bir bak. Hîre kadınlarını başlarına geniş sepetlerini koyup, yanlarına sadece bir pide alarak, Fiam'⁷⁵ a kadar birbirine ulanıp giden mamur köyler, birbirine bitişik evler, meyve yüklü ağaçlar, gürül gürül akan nehirler ve kaynaklar arasında yürüyüp gittiklerini gördüm. Bu günse gördüğüm gibi buralar harabe bir halde. Allah'ın ülkeler ve insanlara takdiri budur.” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁶

el-Mes'udî konuyla ilgili yorumunda ise şöyle der:

“Bu olayı burada anlatmaktan maksadımız, asırlar geçtikçe denizlerin yer değiştirmesi, suların ve nehirlerin yön değiştirmesi konusunda söylediklerimizi teyit etmek ve belgelendirmektir. Demek ki, burada nehir

⁷² el-Câhız, “Yurtlar ve Ülkeler”, (Çev. Abdülhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, s. 231.

⁷³ Bkz. el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Thk. Hasan es-Sendübi), Beyrut, 1993, c. II, s. 509.

⁷⁴ el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Thk. Hasan es-Sendübi), c. II, s. 509;

⁷⁵ Kaynaklarda bu yer ismini bulamadık; ancak İbn Manzûr, bu kelimenin çuvala benzeyen heybe ve bir grup insan manalarına geldiğini belirtmektedir. Beklide anılan yerin adıda buradan gelmekteydi. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XII, s. 447.

⁷⁶ el-Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004, s. 34-35.

artık denize dökülmez olunca, deniz karaya dönüşmüş ve böylece günümüzde Hîre ile deniz arasındaki mesafe günler çekmeye başlamıştır. Necef'i görüp de onu şöyle bir inceleyenler bu anlattıklarımızı daha iyi anlarlar.”⁷⁷.

Ortaçağ coğrafyacılarından el-Hemdânî de “Sıfatu Cezîrei'l-Arab” adlı eserinde el-Hîre'nin coğrafi özelliklerine yer vermiş ve şöyle demiştir:

“el-Hîre'nin yeri memleketlerin en güzeli idi, aynı zamanda burası, memleketlerin havası en ince, suyu en hafif, toprağı sağlığa en elverişli, göğü en saf, en açık olanıydı. Mezraların derinliğinin yükseğinde yer alıyordu, toprağın sertliğinden uzakta kurulmuştu ve tarlalarla, bahçelerle ve büyük ticarethanelerle bağlantılı idi; çünkü burası düzlüğün sırtında Çin ve Hindistan'dan gelen deniz gemilerinin limanı üzerindeydi. el-Hîre nehri ise Fırat'tan en-Necef'e kadar akmaktadır”⁷⁸.

İbnu'l-Fakîh de el-Hîre'nin coğrafi yapısıyla yakından ilgilenmiş ve burayı şöyle tanıtmıştır:

“Kûfe'de el-Hîretü'l-Beyzâ' bulunur, Kûfe şehri yapılmadan önce, krallar, havasının güzelliği ve diğer yörelerden daha iyi bir yer olması sebebiyle burada otururlardı. Araplardan burada ikamet eden ilk kişinin Cezîmetü'l-Ebreş olduğu söylenir. Aksine onların (Lahmîlerin) ilk krallarının el-Ezd kabilesinden Mâlik b. Fehm b. Ganm b. Devs olduğu da rivayet edilmektedir. İbn Uyeyne şöyle dedi: İbn Şübrüme'nin şunu söylediğini duydum:

“el-Hîre'de bir gün ve bir gece kalmak bir yıllık ilaçtan daha iyidir.”.

İbn Künnâse ise şöyle söylerdi:

“Bir bilseniz ki onda asiller ve burdenin kenarı gibi ince geceler vardır.”⁷⁹.

XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Yakut el-Hamevî el-Hîre'yi şu satırlarla tanıtır:

“el-Hîre; kesre, sonra sükûn ve râ harfleriyle yazılır. Kûfe'den üç mil uzaklıkta yer alan ve en-Necef denilen bir yerde kurulmuş olan bir şehirdir. İddia edilenlere göre, Fars Denizi bu şehirle bitişik durumdaydı.”⁸⁰.

⁷⁷ el-Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 34-35.

⁷⁸ el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîrei'l-Arab*, (Thk. David Heinrich Müler, ed: Fuat Sezgin), Frankfurt, 1993, s. 211; el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, c. II, s. 479; Mahmud Şükri el-Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rîfeti Ahvâli'l-Arab*, c. II, s. 175.

⁷⁹ İbnu'l-Fakîh, *Mutasaru Kitâbu'l-Büldân*, s. 181.

Yine XIII. yüzyıl coğrafyacılarından el-Kazvinî'nin el-Hîre'nin coğrafi yapısı ile ilgili sözleri ise şöyledir:

“Burası, Kûfe topraklarına yakın deniz sahilinde eski bir şehir idi. Orada eski zamanlarda bir deniz vardı. Şimdi ise ne denizin ne de şehrin bir izi bulunmaktadır. Burası ancak Dicle nehri ile toprak altında kalmış kalıntılardan ibaret bir yerdir.”⁸¹

Ünlü araştırmacı ve yazarlardan Corci Zeydan ise el-Hîre'nin anılan yönünü şöyle dile getirir:

“el-Hîre şehri, Kûfe'nin bulunduğu yerden üç mil uzaklıkta, Fırat'ın batı kıyısında ve en-Necef' denilen bir mevkide yer alıyordu. Burası aynı zamanda Bâdiye'nin sınırında ve anılan en-Necef mevkii ile Irak arasındaki bir yerde bulunuyordu. Şimdi ise burası Hz. Ali mezarının güneydoğusunda bulunmaktadır. el-Hîre şehri, temiz çöl havasına yakınlığından dolayı, sağlıklı havası ile şöhret kazanmıştır. Bu nedenle de şöyle denilmiştir: “el-Hîre'de bir gün bir gece kalmak bir yıllık ilaçtan daha iyidir”⁸².

Ortaçağ coğrafyacılarının, el-Hîre'nin coğrafi özellikleri hakkında vermiş oldukları bilgilerin çelişkili ve bir o kadar da karmaşık olduğu açıkça görülmektedir. Her şeyden önce şehrin mevkii konusunda bir belirsizlik göze çarpıyor bunun bir sonucu olarak da karşımıza iki farklı şehir manzarası çıkmaktadır. Bunlardan birisi deniz üzerinde bir liman şehir olan el-Hîre, diğeri ise çöl ikliminin hakim olduğu el-Hîre. Ancak el-Câhız, el-Mes'udî, el-Hemdanî ve el-Kazvinî'nin, nakletmiş oldukları Abdulmesih b. Ömer b. Kays b. Hayan b. Bukayle'nin sözlerine ve el-Mes'udî'nin olayla ilgili yorumuna bakıldığında, bir insanın 53 yıllık kısa ömrü esnasında böyle bir iklim değişikliğinin, yani bir denizin yerinin değişmesi veya bir nehrin bir süre sonra denize dökülmemesi, sonucunda, denizin karaya dönüşmesinin gerçekleşmesi fazlaca mantıklı görülmemektedir. Zira böyle bir olayın gerçekleşmesi için yüzyıllar veya binlerce yıl geçmesi gerekmektedir. Bu durumda coğrafyacılar tarafından aktarılan rivayetin (ya ravi ya da yazarlar tarafından) ya eksik ya da yanlış nakledilmiş olacağı akla gelmektedir. Nitekim Yakut el-Hamevî de bu haberin bir iddia olduğunu açıklamaktadır. Yalnız medeniyetin beşikleri olan şehirlerin, çeşitli savaflara veya tabii afetlere (sel, deprem vs. gibi) maruz kalması sonucunda büyük yıkımlara uğraması ve hatta kullanılamaz bir duruma gelmesi, bunun neticesinde de, yerlerinin değiştirilmesi de olasıdır. Örneğin Basra ve Amid (Eski

⁸⁰ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Büldân*, c. II, s. 376.

⁸¹ el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 186.

⁸² Corci Zeydân, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 266.

Diyarbakır) gibi şehirler böyle bir yer değişikliğine maruz kalmışlardır⁸³. Bilindiği gibi, İslam öncesi dönemde, özellikle de Lahmî (Menâzire) kralları zamanında el-Hîre, bazen yarı bağımlı oldukları Sasanî devletiyle bazen de rekabet halinde oldukları Bizans imparatorluğuna yarı bağımlı Gassâniler (Gasâsine) krallığıyla siyasî sürtüşmeler sahne olmuştur⁸⁴. Nitekim bu şehir, VI. yüzyılda Gassânilerle yapılan savaşlar sonucunda iki defa yıkıma uğramıştır⁸⁵. Böyle bir yıkımın arkasından el-Hîre'nin yerinin değiştirildiği de uzak bir ihtimal olmasa gerektir.

Coğrafyacıların sözlerinden, el-Hîre'nin, daha ziyade çöl ikliminin hakim olduğu el-Hîre'nin havasının ve toprağının insan sağlığına gayet elverişli, gecelerinin bir burdenin kenarı kadar ince ve latif ve hatta burada bir gün ve bir gece kalmanın bir yıllık ilaca eş değer olduğunu, ancak bunun yanında kışının çok soğuk, yazının ise çok sıcak geçtiğini de öğreniyoruz. Bütün bu özellikler ise çöl iklimine özgü tabiatın görüntüleridir.

Sonuç

Erken Ortaçağ'ın ve Irak'ın önemli şehirlerinden olan el-Hîre'nin daracık bir çalışma çerçevesinde, adlarını ve bu adların kökenini, kuruluşunu, gelişimini, etnik özelliklerini ve coğrafi yapısını ele almaya ve değerlendirmeye çalıştık. Elbette ki biz bu konuyu yazarken ve değerlendirirken, ana kaynakların, sonra da batıda ve doğuda şehirle ilgili yapılan çalışmaların sunmuş olduğu bilgileri esas aldık. Ancak birçok Orta Doğu şehirlerinde olduğu gibi, el-Hîre'nin de kapalı veya net olmayan birçok yönün bulunduğunu burada söylemek durumundayız; bir defa şehrin tam olarak kim tarafından ve hangi tarihte kurulduğu konusunda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte şehrin gelişimi bazında görsel yapısı veya fizikî özellikleri hakkında fazla detaya rastlanmıyor. Ayrıca buranın etnik özelliği ve karakteri ile ilgili verilen bilgiler çok karmaşık ve kopukluk arz etmektedir; örneğin, devamlı hareket halinde olan Arap kabilelerinin dışında şehrin demografik yapısını meydana getiren diğer etnik gruplar veya sosyal kitleler hakkında çok az bilgi verilmektedir. Şehrin

⁸³ Bkz. Abdulhalik Bakır, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 109; Abdulhalik Bakır, *Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi, I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 842.

⁸⁴ Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 272; Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 220-221; Tefk Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 130-132, 137.

⁸⁵ Bkz. Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 221, 223-225; Tefk Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 132; Hüseyin Ali ed-Dakûki, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, c. XVIII, s. 123.

coğrafi özellikleri ile ilgili verilen bilgilere gelince, bunlarda az da olsa bir netlik gözlenmektedir. Aslında bütün bu olumsuzlukların kaynağı, muhtemelen el-Hîre'nin diğer Eski ve Antik şehirler kadar, arkeolojik kalıntılar ve de buluntular yönünden fazlaca şanslı olmaması ve şehirle ilgili bilgilerin klasik bir yöntem olan dilden dile nakletmek suretiyle rivayetler yoluyla toplanmasıdır. Burada elbette ki, İslam öncesi dönemde, konu ile ilgili yazılmış birinci elden bir kaynağın bulunmaması ve o devirde yaşamış ve gördüklerini yazmış herhangi bir seyyahın veya coğrafyacının kaleminden bir eserin zamanımıza intikal etmemesi de bu olumsuz tablonun ortaya çıkmasına sebep teşkil etmektedir. Yine de bütün bu olumsuzluklara rağmen, dönemin şairlerinin, el-Hîre'in bütün alanları ile ilgili yazmış oldukları şiirler, o dönemde söylenen darb-ı meseller bir nebze de olsa birçok olayın aydınlanmasına katkı sağlamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulhamid, Sa'd Zağlul, *Fi Târih 'il-Arab Kable 'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.).
- Ağırakça, Ahmet, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Gassâniler Maddesi, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 397-398.
- el-Âlûsî, Mahmud Şükri, *Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.).
- Aytekin, Ülker, Hz. Osman Zamanında Kûfe, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995.
- Bâbân, Cemal, *Usûlu Esmâ 'i'l-Müdüin ve 'l-Mevâki' el-İrâkiyye*, Bağdat, 1989, c. I, s. 101.
- Bakır, Abdulhalik *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 109.
- Bakır, Abdulhalik, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.
- Bakır, Abdulhalik, Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi, *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 842.
- Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008.
- el-Batâiyine, Muhammed Dayfallah “Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 277.

- el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, (Thk. Mustafa es-Sakka), Beyrut, 1983..
- el-Belazurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, (Thk. Muhammed hamidullah), Kahire, 1959.
- el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çec. Mustafa Fayda), Ankara, 1987
- el-Belhî, *Farsnâme*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altıngök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 71-74.
- el-Berâkî, Hasan b. Ahmed, *Tarihu'l-Kûfe*, en-Necef, 1356;
- Berro, Tavfik, *Târihu'l-Arap el-Kadîm*, Beyrut, 1996.
- Ca'ît, Hişam, *el-Kûfe Neş'tü'l-Mediniyeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1993
- el-Câhız, “Yurtlar ve Ülkeler”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 231.
- el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Thk. Hasan es-Sendübî), Beyrut, 1993, c. II, s. 509.
- el-Cenâbî, Kâzım, *Tahtitu'l-Kûfe anî'l-Masaduri't-Târihiyye ve'l-Eseriyye*, Bağdat, 1967.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982.
- ed-Dakûkî, Hüseyin Ali, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 122.
- Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara, 1997.
- el-Hamevî, Yakut *Mucemu'l-Büldân*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.).
- el-Hasenî, Seyyid Abdurrezzak *el-İrâk Kadimen ve Hadisen*, Beyrut, 1971.
- Havan, Ali, *XIII. Yüzyılda Musul*, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Elazığ, 2004.
- el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîrei'l-Arab*, (Thk. David Heinrich Müler, ed: Fuat Sezgin), Frankfurt, 1993.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 179, 223-225.
- İbnu'l-Fakîh, *Mutasaru Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1302.
- el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, 1984.
- el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd, ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998.
- Kister, M. J., “al-Hira. Some notes on its relations with Arabia” in *Arabica*, XV, Laiden, 1968, 1.

Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî), Bağdat, 1981.

Lammens, Henri, "el-Bâdiye ve'l-Hîre fi Ahdi Beni Ümeyye", *el-Meşrik*, XI, Beyrut, 1908, s. 765-773.

Lassner, J., *The Topography of Baghdad in the early Middle Ages*, Detroit, 1970.

Massignon, L., "Explication du plan de Basara", in *Westlöstidhe Abhandlungen Taschudi*, Wiesbaden, 1954, reporduit dans *Opera Minora*, III.;

Massignon, L., "Explication du plan de Kufa", *Melanges Maspéra, Le Caire*, 1935-40, vol. 3.

el-Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004.

Naçji, A. J., *Basrah Study on its Political Social Economic Situation From 295-447/907-1055*, London 1970.

Naji, J.-Ali, Y. N., "The Sugs of Basrah Commercial Organization and Activity in a Medieval İslamic City", *JESHO*, XXIV/3 (1981), s. 298-309 (A. C. Naci ve Y. Ali, *Basra Çarşıları Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyeti*, (Çev. Abdülhalik Bakır-Aliye Aslan), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 639-660.).

Öz, Mustafa, T. D. V. *İslâm Ansiklopedisi*, Necef Maddesi, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 486.

Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1994.

Rice, D. Talbot, "Hira", *Journal of the Royal Central Asian Society*, XIX, 1932, s. 143-169.;

Rice, D. Talbot, "The Oxford Excavations at Hira", *AI*, I/1 (1934) s. 51-73.

Rothstein, G., *Die Dynastie der Lakhmiden in al-Hira*, Berlin 1899.

Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001.

Strange, G. Le, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1924.

Strange, Guy. Le., *Büldânu'l-Hilâfeti 'ş-Şarkıyye*, (Thk. Beşîr Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985

et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, İran, (Trz.).

Tellioğlu, İbrahim, *Hicrî Birinci Yüzyılda Musul*, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ, 1996.

ez-Zâbit, Şakir Sabır *Tarihu'l-Münâza'ât ve'l-Hurûb Beyne'l-Irak ve İran*, Bağdat, 1984.

Zeydân, Cırci (Corci), *el-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.).

Zeydân, Corci, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmi*, Beyrut, (Trz.).